

KRAJOBRAZY LUBUSKIE

Magdalena Poradzisz-Cincio

Słońsk – dawna siedziba joannitów

Obecnie Słońsk (il. 1) kojarzy się głównie z powołanym kilka lat temu Parkiem Narodowym „Ujście Warty”, na terenie którego występują liczne gatunki fauny i flory. Niewiele osób jednak pamięta, że ta niewielka miejscowość położona na wschód od Kostrzyna, odegrała w dziejach Nowej Marchii istotną rolę. Od XV stulecia aż do

Magdalena Poradzisz-Cincio

Słońsk – ehemaliger Sitz der Johanniter

Słońsk (deutsch *Sonnenburg*) (Abb. 1) wird heutzutage vor allem mit dem vor einigen Jahren gegründeten Nationalpark „Ujście Warty” assoziiert, in dem zahlreiche Tier- und Pflanzengattungen vorkommen.

Nur wenige Menschen erinnern sich noch an die Tatsache, dass diese kleine Ortschaft östlich

1. Słońsk przed II wojną światową. Widokówka ze zbiorów prywatnych

1. Słońsk vor dem Zweiten Weltkrieg. Postkarte, Privatsammlung

1945 roku dzieje Słońska w sposób nierozzerwalny związane były z joannitami. W Słońsku mieściła się główna siedziba brandenburskiej prowincji (tzw. baliwatu) zakonu joannitów.

Do dziś w Słońsku zachowały się materialne ślady joannickiej obecności, świadczące o dawnej randze tej miejscowości. Nie sposób nie wspomnieć o jednej z ważniejszych świątyni Nowej Marchii – słońskim kościele parafialnym, którego wnętrze po dziś dzień kryje świetne przykłady nowożytniej rzeźby sakralnej (il. 2, 3). Na osobną uwagę zasługuje również joannicki zamek (il. 4),

2. Słońsk przed II wojną światową, fragment zabudowy, po prawej wieża kościoła parafialnego. Widokówka ze zbiorów prywatnych

2. Słońsk vor dem Zweiten Weltkrieg, ein Fragment der Bebauung, auf der rechten Seite der Turm der Pfarrkirche. Postkarte, Privatsammlung

3. Kościół parafialny w Słońsku, stan przed II wojną światową. Widokówka ze zbiorów prywatnych

3. Die Pfarrkirche in Słońsk, Zustand aus der Zeit vor dem Zweiten Weltkrieg. Postkarte, Privatsammlung

von Kostrzyn (*Küstrin*) eine wichtige Rolle in der Geschichte der Neumark spielte. Seit dem 15. Jahrhundert bis 1945 war die Geschichte von Słońsk unzertrennlich mit den Johannitern verflochten. In Słońsk befand sich der Hauptsitz des Johanniterordens für die Provinz Brandenburg (sog. Ballei).

Bis heute sind hier einige materiellen Spuren ihrer Anwesenheit erhalten geblieben, die von dem ehemaligen Rang dieser Ortschaft zeugen. Hierfür sollte auf jeden Fall eine der wichtigsten Kirchen der Neumark erwähnt werden – die Pfarrkirche in Słońsk, deren Innenraum bis heute herrliche Beispiele für neuzeitige sakrale Skulpturen versteckt (Abb. 2, 3). Auch das Schloss der Johanniter ist beachtenswert (Abb. 4). Es wurde 1975 durch einen Brand zerstört und ist heute nur noch als Ruine erhalten geblieben.

Johanniter in der Neumark im 15. und 16. Jahrhundert

Der Johanniterorden wurde durch zahlreiche Schenkungen zu einem der mächtigsten

4. Zamek joannitów w Słońsku, stan ok. 1925. Widokówka ze zbiorów prywatnych

4. Das Johannerschloss in Słońsk um 1925. Postkarte, Privatsammlung

który – zniszczony w czasie pożaru w 1975 r. – jest obecnie w stanie ruiny.

Nowomarchijski joannici w XV i XVI wieku

Zakon joannitów poprzez liczne nadania stał się jednym z najpotężniejszych właścicieli rozległych dóbr ziemskich w Nowej Marchii. Nie bez znaczenia dla dziejów i znaczenia joannitów okazał się fakt przejścia dóbr templariuszy po kasacji tego zakonu w 1321 roku. Tym samym w XIV wieku zakon joannitów uzyskał rozległe obszary ziem na pograniczu brandenbursko-pomorskim, ugruntowując swą pozycję polityczno-gospodarczą na tym obszarze. Pierwotnie baliwat brandenburski zakonu joannitów nie miał wyznaczonej swej głównej siedziby, mistrzowie przebywali najczęściej w Łagowie lub w Chwarszczanach.

W XV stuleciu joannici odkupili od margrabiów brandenburskich zamek w Słońsku, przeznaczając go na rezydencję mistrza baliwatu. Odtąd Słońsk stał się centrum administracyjno-politycznym brandenburskiej prowincji tego zakonu, co wiązało się z wieloma fundacjami artystycznymi. Nie bez znaczenia dla losów nowomarchijskich joannitów było uzyskanie dużej autonomii w stosunku do innych prowincji tego zakonu.

Początkowo funkcję kościoła parafialnego pełniła w Słońsku kaplica zamkowa, a w ostatniej

Landbesitzern in der Neumark. Nicht unwichtig für die Geschichte und die Bedeutung der Johanniter war die Übernahme der Güter des Tempelritterordens nach dessen Aufhebung im Jahre 1321. Auf diese Weise bekam der Johanniterorden im 14. Jahrhundert große Landesgebiete an der Grenze zwischen Brandenburg und Pommern und gründete seinen politischen und wirtschaftlichen Rang auf diesem Gebiet. Ursprünglich hatte der Johanniterorden in der Ballei Brandenburg keinen festgelegten Sitz; die Herrenmeister hielten sich meistens in Łagów (*Lagow*) oder in Chwarszczany (*Quartschen*) auf.

Im 15. Jahrhundert kauften die Johanniter das Schloss in Słońsk dem brandenburgischen Markgrafen ab und so wurde es zum Hauptsitz des Herrenmeisters der Ballei. Seitdem war Słońsk das politische und Verwaltungszentrum der Provinz Brandenburg des Ordens, was sich auch mit vielen Stiftungen zur Unterstützung der Kunst verband. Nicht ohne Bedeutung für das Schicksal der Johanniter in der Neumark war die Tatsache, dass sie innerhalb des Johanniterordens eine relativ große Autonomie genießen konnten.

Am Anfang erfüllte die Schlosskapelle die Funktion einer Pfarrkirche in Słońsk. Im letzten Viertel des 15. Jahrhunderts stifteten die Ordensbrüder eine Pfarrkirche sowie die Gehälter der Geistlichen¹. Unter dem Patronat der Johanniter standen auch einige städtischen Pfarren – u.a. Chojna (*Königsberg in der Neumark*), Choszczno (*Arnswalde*), Sulęcín (*Zielenzig*) und viele Dorfpfarren.

Nach der offiziellen Einführung der Reformation in der Neumark (1538) schloss sich die Mehrheit der Herrenmeister der Lehre Luthers an. Es ist nötig hinzuzufügen, dass dies eine allgemeine Tendenz unter den katholischen Geistlichen war. Noch bevor der Herrscher der Neumark die

¹ M. Starnawska, *Mnisi – rycerze – szlachta. Templariusze i Joannici na pograniczu wielkopolsko-brandenbursko-pomorskim*, „Kwartalnik Historyczny” 99 (1992), Nr 1, S. 8-10; 16-17.

ćwierci XV w. zakonnicy ufundowali farę i uposażenie dla duchownych¹. Pod patronatem joannitów znajdowało się również kilka parafii miejskich (m.in. Chojna, Choszczno, Sulęcín) oraz liczne parafie wiejskie.

Po oficjalnym wprowadzeniu reformacji w Nowej Marchii (1538) większość joannickich komturów opowiedziała się za przyjęciem nauk Lutra. Warto dodać, iż była to ogólnie panująca wówczas tendencja wśród duchowieństwa katolickiego, ponieważ zanim władca Nowej Marchii przyjął komunię pod dwiema postaciami, oficjalnie deklarując poparcie dla reformatorskich idei, większość nowomarchijskich klasztorów została już opuszczona przez zakonników.

Chociaż nieznanne są dokładne okoliczności oficjalnego przyjęcia przez nowomarchijskich joannitów nauk Lutra, wiadomo jednak, że już w 1538 r. wprowadzono w kościele parafialnym w Słońsku nabożeństwo ewangelickie z komunią pod dwiema postaciami. Z przekazów wiadomo również, że rok później do fary miejskiej w należącej do joannitów Sulęcínie powołano proboszcza ewangelickiego². W następnych latach joannicy komturzy wstąpili w związki małżeńskie³.

Z pewnością jedną z przyczyn przejścia joannitów na luteranizm były kwestie ekonomiczno-gospodarcze. Przyjęcie reformacji i przekształcenie swych struktur zakonnych w bractwo świeckie łączyło się z zachowaniem majątku przez nowomarchijskich joannitów – w tym przede wszystkim ich rozległych dóbr ziemskich. Przyjmując naukę Lutra, nie podzielili losu innych zakonów z terenu Nowej Marchii, unikając utraty dóbr i sekularyzacji. Warto wspomnieć, że bogato uposażone w dobra ziemskie klasztory cystersów i cysterek w Nowej Marchii (Bierzwnik, Mironice,

Kommunion unter beiderlei Gestalt (mit Brot und Wein)empfang, was seine offizielle Unterstützung für Ideen der Reformation bedeutete, waren die meisten Klöster der Neumark bereits von ihren Ordensbrüdern verlassen worden.

Zwar sind die genauen Umstände der offiziellen Annahme der lutherischen Lehre durch die Johanniter in der Neumark unklar, es ist aber bekannt, dass schon 1538 ein evangelisches Gottesdienst und Kommunion mit Brot und Wein in der Pfarrkirche in Słońsk eingeführt wurde. Aus Überlieferungen geht auch hervor, dass ein Jahr später ein evangelischer Pfarrer zur städtischen Pfarrkirche der Johanniter in Sulęcín berufen wurde². In den nächsten Jahren heirateten die Herrenmeister der Johanniter³. Eine der Ursachen des Übertritts der Johanniter zum reformierten Bekenntnis waren bestimmt ökonomische und wirtschaftliche Gründe. Nach der Annahme der Reformation und der Umgestaltung der Ordensstrukturen in eine weltliche Bruderschaft konnten die Johanniter der Neumark gleichzeitig ihren Besitz behalten – vor allem die großen Landbesitze. Sie haben das Schicksal anderer Orden der Neumark, die ihr Besitz verloren haben und säkularisiert wurden, nicht geteilt. Es ist nötig hinzuzufügen, dass Frauen- sowie Männerzisterzienserklöster in der Neumark (Bierzwnik (Marienwalde), Mironice (Himmelstädt), Cedynia (Zehden), Recz (Reetz) reich an Landbesitz waren und säkularisiert wurden. Sie gingen in den fürstlichen Besitz über, was für den Herrscher eine wichtige Einkommensquelle bedeutete. Die wenigen Güter der städtischen Klöster mit geringen Einnahmen in der Neumark gingen dagegen an die Räte der jeweiligen Städte. Als Ergebnis einer solchen Säkularisierungspolitik wurden viele Kirchen unwiederbringlich zerstört und viele von Klostergebäuden wurden zur Baumaterialquelle oder man verwendete sie zu wirtschaftlichen oder

1 M. Starnawska, *Mnisi – rycerze – szlachta. Templariusze i Joannici na pograniczu wielkopolsko-brandenbursko-pomorskim*, „Kwartalnik Historyczny” 99 (1992), nr 1, s. 8-10; 16-17.

2 F. von Müller, *Reformation in Neumark*, Landsberg/Warthe 1917, s. 59.

3 Tamże, s. 21.

2 F. von Müller, *Reformation in Neumark*, Landsberg/Warthe 1917, s. 59.

3 Ebenda, S. 21.

Cedynia, Recz) przekształcono w wyniku sekularyzacji w domeny książęce, stanowiące ważne źródła dochodów dla władcy. Natomiast dobra słabo uposażonych klasztorów miejskich w Nowej Marchii zostały przekazane radom poszczególnych miast. Skutkiem takiej polityki sekularyzacyjnej wiele świątyń klasztornych zostało bezpowrotnie zniszczonych, a wiele budynków klasztornych zaczęto traktować jako źródło pozyskania materiału budowlanego lub przeznaczano na cele gospodarcze czy też budowlane użyteczności publicznej (np. szpitale)⁴.

Co warto szczególnie podkreślić, zakon joannitów w Nowej Marchii przekształcił się w protestancki zakon rycerski, pod patronatem panującego władcy, zachowując jednak swą hierarchię i strukturę organizacyjną⁵. W swych parafiach wiejskich joannici naukę Lutera wprowadzali stopniowo – przykładowo dopiero od 1539 roku, czyli rok po oficjalnym wprowadzeniu reformacji w Nowej Marchii zatroszczono się, aby we wsiach wokół Łagowa zaczęto głosić reformatorskie treści⁶.

W 1540 roku doszło do ważnego porozumienia pomiędzy joannitami a ówczesnym władcą Nowej Marchii – margrabią Janem z Kostrzyna. Joannici zrezygnowali z komandorii w Chwarszczanach, w zamian otrzymując dość odległą dobrą zamkową w Świdwinie. Komandoria chwarszczan

gemeinnützigen Zwecken (z.B. als Krankenhäuser)⁴.

Es ist besonders erwähnenswert, dass sich der Johanniterorden in der Neumark in einen evangelischen Ritterorden verwandelte, der unter dem Patronat des Herrschers stand. Die Hierarchie und Struktur des Ordens blieb jedoch unverändert⁵. Die Johanniter führten die Lehre Luthers in ihren Dorfpfarren stufenweise ein – zum Beispiel erst 1539, also ein Jahr nach der offiziellen Einführung der Reformation in der Neumark sorgte man dafür, dass in den Dörfern um Łagów die Reformationsideen verkündet wurden⁶.

1540 kam es zu einer wichtigen Einigung zwischen den Johannitern und dem damaligen Herrscher der Neumark – dem Markgrafen Hans von Küstrin. Die Johanniter verzichteten auf die Kommende in Chwarszczany, dafür erhielten sie ziemlich weit entfernte Schlossgüter in Świdwin (*Schivelbein*). Die Kommende in Chwarszczany wurde zur fürstlichen Domäne. Dieser Schritt war günstig für den Markgrafen, weil das Landgut in Świdwin weit entfernt von dem damaligen politischen und Verwaltungszentrum Kostrzyn war. Der damalige Herrenmeister von Chwarszczany, Melchior von Barfuss, wurde zum hohen Beamten ernannt – dem Landvogt von Świdwin, Drawsko (*Dramburg*) und den dazu gehörenden

4 Szerzej: J. Harasimowicz, *Sekularyzacja klasztorów w Nowej Marchii w XVI wieku*, [w:] *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej w Turawie w dniach 8-11 V 1996* przez Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Opole – Wrocław 1996, s. 399-416.

5 E. Opgenoorth, *Die Ballei Brandenburg des Johanniterordens im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation*, Würzburg 1963, s. 64-70.

6 *Brandenburgisches Klosterbuch. Handbuch der Klöster, Stifte und Kommenden bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts*, Heinz-Dieter Heimann, Klaus Neitmann, Winfried Schich mit Martin Bauch, Ellen Franke, Christian Gahlbeck, Christian Popp, Peter Riedel (Hg.) Bd. II, (= *Brandenburgische Historische Studien*, Bd. 14), s. 727.

4 Mehr: J. Harasimowicz, *Sekularyzacja klasztorów w Nowej Marchii w XVI wieku*, [in:] *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej w Turawie w dniach 8-11 V 1996* przez Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, Red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Opole – Wrocław 1996, s. 399-416.

5 E. Opgenoorth, *Die Ballei Brandenburg des Johanniterordens im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation*, Würzburg 1963, S. 64-70.

6 *Brandenburgisches Klosterbuch. Handbuch der Klöster, Stifte und Kommenden bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts*, Heinz-Dieter Heimann, Klaus Neitmann, Winfried Schich mit Martin Bauch, Ellen Franke, Christian Gahlbeck, Christian Popp, Peter Riedel (Hg.) Bd. II, (= *Brandenburgische Historische Studien*, Bd. 14), S. 727.

5. Kościół parafialny w Słońsku, stan 2008

5. Die Pfarrkirche in Słońsk 2008

szczańska została przekształcona w domenę książęcą. Było to posunięcie szczególnie korzystne dla margrabiego, gdyż dobra świdwińskie były odległe od Kostrzyna, który wybrano na centrum administracyjno-polityczne podległego mu terytorium. Ówczesnego komtura Chwarszczan, Melchiora von Barfuss, mianowano wysokim urzędnikiem – landwójtem ziemi świdwińskiej i drawskiej⁷. Barfuss otrzymał ponadto dobra sekularyzowanego klasztoru kartuzów w Świdwinie⁸.

Jan z Kostrzyna dążył do podporządkowania sobie w jak najwyższym stopniu joannitów, co często spotykało się z ich wyraźnym sprzeciwem. Niekiedy jego autorytarna polityka przynosiła mu jednak sukcesy, np. w 1544 roku joannici uczynili margrabiego protektorem swych dóbr. Równocześnie otrzymał on prawo do prezentacji i nominacji wielkiego mistrza, które po jego śmierci stało

Ländereien⁷. Darüber hinaus bekam Barfuss die Güter des Kartausenklosters in Świdwin nach dessen Säkularisation⁸.

Hans von Küstrin strebte nach möglichst starker Unterwerfung der Johanniter und stieß oft auf starken Widerstand ihrerseits. Ab und zu brachte aber seine autoritäre Politik Erfolg: 1544 machten ihn die Johanniter zu Schirmherr ihrer Ordensgüter. Gleichzeitig bekam der Markgraf das Recht, den Herrenmeister nominieren und ernennen zu dürfen. Nach seinem Tode ging dieser Privileg an weitere Kurfürsten von Brandenburg über. Trotz seiner Bemühungen behielten die Johanniter ihre Souveränität und bis 1810 blieben sowohl die Verwaltung als auch die Wirtschaft ihrer Kommenden autonom⁹.

Die Pfarrkirche

Gegenüber dem Johanniterschloss in Słońsk befindet sich der ehemalige Tempel des Ordens. Heute ist es eine Pfarrkirche, gewidmet der Mutter Gottes von Częstochowa (*Tschenstochau*) (Abb. 5, 6). Die Backsteinkirche ist ein Beispiel der spätgotischen dreischiffigen Halle, zu dem später ein rechteckiger Turm an der Westseite angebaut wurde. Der schlanke neugotische Turm zeichnet sich von dem Stadtpanorama von Słońsk deutlich ab. Obwohl das Projekt des Turmes – das übrigens in der vortrefflichen Werkstatt des berühmten Schinkel entstand – aus dem 18. Jahrhundert stammt, reichen die Anfänge der Kirche bis in das Mittelalter zurück. Auf dem Platz der heutigen Kirche befand sich ursprünglich eine kleine Kapelle, wahrscheinlich eine Schlosskapelle. Der

7 E. Rymar, *Komandoria chwarszczańska templariuszy i joannitów (1232-1540)*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny”, nr 9 (2002), s. 33.

8 Ch. Gahlbeck, *Zisterzienser und Zisterzienserinnen in der Neumark*, Berlin 2002, (=Veröffentlichungen des Brandenburgischen Landeshauptarchivs, hrsg. von Klaus Neitmann, Bd. 47), s. 428, Fußnote Nr 37.

7 E. Rymar, *Komandoria chwarszczańska templariuszy i joannitów (1232-1540)*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny”, Nr 9 (2002), S. 33.

8 Ch. Gahlbeck, *Zisterzienser und Zisterzienserinnen in der Neumark*, Berlin 2002, (=Veröffentlichungen des Brandenburgischen Landeshauptarchivs, hrsg. von Klaus Neitmann, Bd. 47), S. 428, Fußnote Nr 37.

9 J. Harasimowicz, *Sekularyzacja klasztorów w Nowej Marchii...*, S. 404-405.

się przywilejem kolejnych elektorów brandenburskich. Jednak pomimo usilnych zabiegów władcy joannici zachowali swą autonomię i aż do 1810 r. ich nowomarchijskie komandorie zachowały swą odrębność zarówno pod względem administracyjnym, jak i gospodarczym⁹.

Kościół parafialny

Naprzeciwko słońskiego zamku joannitów usytuowana jest dawna świątynia tego zakonu. Obecnie jest to kościół parafialny pw. Matki Boskiej Częstochowskiej (il. 5, 6). Jest to świątynia murowana, wzniesiona z cegły, reprezentuje typ późnogotyckiej trzynawowej hali z wieżą na planie kwadratu dostawioną od zachodu. Strzelista neogotycka wieża stanowi wyraźną dominantę w panoramie Słońska. Choć projekt wieży – powstały zresztą w znakomitym warsztacie słynnego Schinkla – pochodzi z XIX wieku, to początki świątyni sięgają wieków średnich. Pierwotnie na miejscu obecnego kościoła wznosiła się niewielka kaplica, zapewne zamkowa. Budowa obecnej świątyni zakończyła się w 1522 roku – taka data pojawia się na zwornikach sklepienia kościoła. Wnętrze świątyni gruntownie przekształcono w drugiej połowie XVII w.

Wnętrze artykułowane masywnymi ośmiobocznymi filarami nosi wyraźne ślady działalności joannitów. Choć wyposażenie kościoła ucierpiało podczas II wojny światowej, przetrwał jednak znakomity ołtarz główny oraz osiemnastowieczna ambona. Na przedwojennych zdjęciach dostrzec można, iż wnętrze świątyni obiegały empory ozdobione tablicami herbowymi joannickich rycerzy. Tablice herbowe umieszczone były również na filarach świątyni. Ponadto do wystroju wnętrza zaliczyć można było rzeźbione popiersia ukazujące joannickich mistrzów¹⁰.

9 J. Harasimowicz, *Sekularyzacja klasztorów w Nowej Marchii...*, s. 404-405.

10 H.E. Kubach, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Oststernbergs (=Bau und Kunstdenkmäler des Deutschen Ostens)*, Stuttgart 1960, s. 222-224.

6. Kościół parafialny w Słońsku, stan 2008

6. Die Pfarrkirche in Słomsk 2008

Bau des heutigen Tempels wurde 1522 beendet – dieses Datum ist auf den Schlusssteinen des Gewölbes sichtbar. Der Innenraum der Kirche wurde in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts gründlich umgestaltet.

Der Innenraum mit schweren achteckigen Säulen trägt deutliche Spuren von Tätigkeit der Johanniter. Obwohl die Innenausstattung der Kirche Verluste während des Zweiten Weltkrieges erlitt, blieben der wunderbare Hauptaltar und eine Kanzel aus dem 18. Jahrhundert erhalten. Auf den Fotos aus der Vorkriegszeit kann man sehen, dass das Innere von Emporen umkreist wurde, die wiederum mit Wappen der einstigen Johanniter-ritter geziert waren. Wappenschilder befanden sich auch auf den Pfeilern der Kirche. Darüber hinaus gehörten geschnitzte Büsten von Herrenmeistern der Johanniter zur Ausstattung der Kirche¹⁰.

Wenn man die Kirchenschwelle überschreitet, sieht man sofort das prächtig geschmückte spätgotische Sterngewölbe mit seiner interessanten Gewölbbezeichnung. Die Gewölbmalerei wurde am Anfang des 20. Jahrhunderts restauriert.

10 H.E. Kubach, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Oststernbergs (=Bau und Kunstdenkmäler des Deutschen Ostens)*, Stuttgart 1960, S. 222-224.

Przestępując próg kościoła, nie można nie dostrzec wspaniale dekorowanego późnogotyckiego sklepienia gwiaździstego o ciekawym rysunku przeszęf. Dekoracja malarska sklepienia została poddana renowacji na początku XX stulecia.

Szczególnie cennym obiektem o wyjątkowej jakości artystycznej jest wspomniany już ołtarz, pierwotnie przeznaczony dla jednej z berlińskich świątyń. Jest to monumentalne dzieło rzeźbiarskie o rozbudowanej kompozycji oraz złożonym programie ideowym. Warto w tym miejscu prześledzić wcześniejsze losy tego ołtarza. Z listu elektorskiego ministra hrabiego Adama von Schwarzenberga do rady zakonu joannitów dowiedzieć się można o okolicznościach przeniesienia tego retabulum z Berlina do Słońska w 1626 roku. Oto jego fragment: „[...] Pragnę Was zawiadomić, że w kaplicy zamkowej znajduje się niewykorzystany, pięknie rzeźbiony ołtarz z marmuru i drewna. Jeśli nie będzie tam potrzebny, każę go wysłać na dwóch wozach do Kostrzyna, a stamtąd wodą można przewieźć go dalej. Chciałbym, aby umieszczono go w miejscu dogodnym do tego celu [...]. Myślę, że kościół w Słońsku byłby najbardziej odpowiedni ze względu na jego obszerność. Wraz z ołtarzem mogę przesłać budowniczego i kamieniarzy, którzy zajmą się jego ustawieniem”¹¹. Z zacytowanego powyżej fragmentu można wywnioskować, że już w Berlinie ołtarz ten składał się z części kamiennych i drewnianych, stanowiąc kompilację kilku realizacji rzeźbiarskich.

Według ustaleń badaczy, części kamienne tego ołtarza wykonane zostały ok. poł. XVI w. w warsztacie południowoniderlandzkim. Nie jest to zaskoczeniem, ponieważ liczne dzieła plastyki alabastrowej powstałe w południowoniderlandzkich warsztatach trafiały drogą artystycznego importu do krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Szczególnie liczne były importy alabastrowych ołtarzyków domowych i płaskorzeźbionych płyt

Ein besonders wertvolles Objekt von außerordentlicher künstlerischer Qualität ist der bereits erwähnte Altar, der ursprünglich für eine Kirche in Berlin bestimmt war. Er ist ein gewaltiges Skulpturwerk von großen Ausmaßen und zeugt von Ideenreichtum.

Interessant ist die Geschichte des Altars. Graf Adam von Schwarzenberg, Minister des Kurfürsten, schreibt in seinem Brief an den Ordensrat über die Umstände, unter welchen das Altarretabel aus Berlin nach Słońsk 1626 überführt wurde. Ein Fragment lautet: „[...] Euch bleibet hierdurch unverhalten, das vor etlichen Jaren alhie in der Schlos-Capellen ein schöner altar von Marmel und Holtz fein ausgeschnitzet, abgebrochen worden. Wan dan derselbe nit mehr an diesem Ort geachtet wirdt, So hab ich ihn aufgesparet, und werde denselben altar auf zwei Rüstwagen bis gen Chüstrin schicken, von dannen kan er zu wasser vort gebracht werden. Als wollet etwa einen feinen bequemen Platz darzu ausetzen, wo dieser Altar stehen kan, [...]. Weiler aber Sonnenburg die rechte Residentz ist, so sollte ich am liebsten sehen, er werde alda auffgerichtet, da dan in den kirchen woll wirdt Platz zu vinden seyn. Es kumpt mit der Bawmeister undt der Steinmetzer, die diesen altar gleich aufrichten sollen [...]”¹¹. Aus dem oben zitierten Fragment lässt sich schließen, dass der Altar bereits in Berlin aus einem Marmor- und einem Holzteil bestand und eine Zusammenstellung von mehr als einem bildhauerischen Werk war.

Forscher haben festgestellt, dass die Steinteile des Altars um die Hälfte des 16. Jahrhunderts in einer südniederländischen Werkstatt gefertigt wurden. Das ist keine Überraschung, denn viele Alabasterplastiken kamen mit der Einfuhr von Kunst aus den südniederländischen Werkstätten in die mittelosteuropäischen Länder. In besonders großen Mengen wurden Hausaltare aus Alabaster

11 Tłumaczenie za: A. Lipińska, *Ołtarz dawnego kościoła joannitów w Słońsku*, „Dzieła i Interpretacje” 4 (1996), s. 155-170; tu: 155.

11 Zitiert nach: A. Lipińska, *Wewnętrzne światło. Południowoniderlandzka rzeźba alabastrowa w Europie środkowo-wschodniej* (=Acta Universitatis Wratislaviensis No 3001. Historia sztuki XXV), Wrocław 2007, S. 196-197.

wkomponowanych następnie np. w epitafia. Warto podkreślić, że kamienne części ołtarza w Słońsku są jedynymi przykładami importów południowoniderlandzkiej rzeźby alabastrowej na terenie Nowej Marchii. Inne przykłady tego typu rzeźb odnaleźć można w Berlinie czy też na Dolnym Śląsku.

Wtórne obramienie drewniane ołtarza w Słońsku pochodzi z bliżej nieznanego warsztatu snycerskiego działającego na terenie Brandenburgii na przełomie XVI i XVII w.¹²

W przypadku słońskiego ołtarza należy stwierdzić, że złożona i niejednorodna struktura jest bezpośrednim odzwierciedleniem jego dziejów. Po wnikliwej obserwacji można dostrzec pewną niespójność kompozycyjną i stylistyczną pomiędzy poszczególnymi partiami tego dzieła. W słońskim retabulum pojawia się na przykład dwukrotnie scena *Ukrzyżowania* (!). Część środkowa oraz zwieńczenie wykonane zostało z alabastru i marmuru. Pierwotnie alabaster był miejscami złożony i srebrzony. Natomiast drewniana predella oraz obramienie ołtarza pokryte są wielobarwną polichromią. Wszystko to świadczy o tym, że ołtarz główny w kościele parafialnym w Słońsku został wtórnie skomponowany z kilku różnych nastaw ołtarzowych.

Dużo skromniej prezentuje się ambona, wykonana w 1773 r. ze śląskiego szaro-czarnego marmuru przez artystę z Poczdamu. Ambona, której sześcioboczny kosz zdobi jedynie motywy joannickiego krzyża, pozbawiona jest dekoracji figuralnych.

Od czasów reformacji różny był los pozostałych joannickich świątyń klasztornych na terenie Nowej Marchii. Przykładowo w Łagowie początki świątyni klasztornej sięgały wieków średnich. W XVI i XVII stuleciu nie ingerowano w jej

importiert; auch in Flachrelief geschnitzte Tafeln, die später in, zum Beispiel, Epitaphen integriert werden konnten. Man sollte unterstreichen, dass die steinernen Teile des Altars in Słońsk das einzige Beispiel für die aus den südniederländischen Werkstätten importierten Alabasterskulpturen in der Neumark sind. Andere Skulpturen dieser Art befinden sich in Berlin und in Niederschlesien.

Die später angebrachte hölzerne Umrahmung des Altars stammt aus einer nicht näher bekannten Holzschnitzereiwerkstatt, die zwischen dem 16. und 17. Jahrhundert im Brandenburg tätig war¹².

In Bezug auf den Altar in Słońsk lässt sich sagen, dass seine komplexe und heterogene Struktur eine direkte Widerspiegelung seiner Geschichte ist. Nach gründlicher Beobachtung kann bemerkt werden, dass die Komposition und der Stil der einzelnen Teile des Werks nicht völlig homogen sind. Ein Beispiel dafür ist die Szene der *Kreuzigung*: Sie erscheint an zwei verschiedenen Stellen des Altarretabels (!). Der mittlere Teil und die Bekrönung wurden aus Marmor und Alabaster gemacht. Ursprünglich war der Alabaster partiell vergoldet und versilbert. Die hölzerne Predella und die Umrahmung des Altars sind wiederum mit einer vielfarbigen Polychromie verziert. Das alles zeugt davon, dass der Hochaltar der Pfarrkirche in Słońsk aus mehreren Retabeln zusammengefügt wurde.

Die Kanzel sieht viel bescheidener aus. Sie wurde 1773 von einem Künstler aus Potsdam aus schlesischem grau-schwarzen Marmor gemacht. Der Kanzel fehlt jede figurative Verzierungen, auf dem sechseckigen Kanzel-Korpus sehen wir nur ein Motiv des Johanniter-Kreuzes.

Seit der Zeit der Reformation war das Schicksal von anderen Johanniter-Klosterkirchen der Neumark verschieden. Die Anfänge der Klosterkirche

12 Szerzej na temat historii, analizy formalnej i przedstawionych treści ołtarza w Słońsku: A. Lipińska, *Wewnętrzne światło. Południowoniderlandzka rzeźba alabastrowa w Europie środkowo-wschodniej* (=Acta Universitatis Wratislaviensis No 3001. Historia sztuki XXV), Wrocław 2007, s. 210-216.

12 Mehr zur Geschichte, formellen Analyse und Darstellungen des Altars in Słońsk. Ebenda, S. 201-216: A. Lipińska, *Wewnętrzne światło. Południowoniderlandzka rzeźba alabastrowa w Europie środkowo-wschodniej* (=Acta Universitatis Wratislaviensis No 3001. Historia sztuki XXV), Wrocław 2007, S. 210-216.

7. Zamek joannitów w Słońsku, stan 2008

7. Das Johannerschloss in Słońsk 2008

pierwotną formę architektoniczną, do tego stopnia, że już w początkach XVIII stulecia wzniesiona z cegły budowla była w złym stanie technicznym. Jednak dopiero dwie dekady później zdecydowano się na jej rozbiórkę i budowę nowej świątyni¹³, która następnie została gruntownie przekształcona w XIX wieku.

Zamek joannitów

Na szczególną uwagę zasługuje rezydencja joannitów w Słońsku – niestety od czasu pożaru z 1975 r. będąca ruiną (il. 7). Budowla ta stanowi jeden z najznakomitszych przykładów nowożytnej architektury rezydencjonalnej na terenie Nowej Marchii. Tak o dawnej rezydencji joannitów pisał w 1950 r. poznański historyk sztuki Gwido Chmarzyński: „Dwupiętrowa budowla [...], z lekko wysuniętymi ryzalitami u boków i delikatnie zaakcentowanym środkiem trójosiowym, jest najszlachetniejszym przykładem architektury świeckiej całego terenu lubuskiego [...]”¹⁴.

Dzieje zamku joannitów w Słońsku układają się w kilka etapów. Początki sięgają wieków średnich. Gotycki zamek przebudowano w renesansie. W okresie wojny trzydziestoletniej budowla została spalona, odbudowano ją w latach 1662-1668 na zlecenie ówczesnego mistrza księcia Jana

in Łągów reichen in das Mittelalter zurück. Im 16. und 17. Jahrhundert gab es keine Eingriffe in ihre ursprüngliche architektonische Form, so dass bereits am Anfang des 18. Jahrhunderts das Backsteinbauwerk in einem schlechten technischen Zustand war. Trotzdem wurde erst nach zwei Jahrzehnten entschieden, dass die alte Kirche ab- und eine neue aufgebaut werden sollte¹³. Diese wurde wiederum im 19. Jahrhundert gründlich umgebaut.

Das Schloss der Johanniter

Der Sitz der Johanniter in Słońsk ist besonders beachtenswert - leider ist er seit dem Brand im Jahre 1975 eine Ruine (Abb. 7). Das Bauwerk ist ein prächtiges Beispiel der neuzeitigen Residenzarchitektur auf dem Gebiet der Neumark. Gwido Chmarzyński, ein Kunsthistoriker aus Poznań, hat 1950 Folgendes über den ehemaligen Sitz der Johanniter geschrieben: „Das zweistöckige Gebäude [...] mit leicht hervorstehenden Risaliten an den Seiten und einer leicht angedeuteten Mitte mit drei Achsen ist das edelste Beispiel für weltliche Architektur auf dem gesamten Gebiet der Woiwodschaft Lebus [...]”¹⁴.

Die Geschichte des Schlosses in Słońsk setzt sich aus mehreren Etappen zusammen. Die Anfänge reichen in das Mittelalter zurück. Das gotische Schloss wurde in der Renaissance umgebaut. Während des Dreißigjährigen Krieges wurde das Bauwerk verbrannt und in den Jahren 1662-1668, im Auftrag des damaligen Herrenmeisters und Fürsten Johann Moritz von Nassau, wieder aufgebaut. Die Forscher glauben, dass das architektonische Projekt des Schlosses von dem niederländischen Baumeister Peter Post, der unter anderem in Den Haag tätig war, stammt. Die Bauarbeiten wurden von Jean de Bonjour und Cornelius Ryckwaert aus den Niederlanden

13 *Brandenburgisches Klosterbuch...*, Bd. II, s. 733.

14 G. Chmarzyński, *Sztuka Ziemi Lubuskiej*, [w:] *Ziemia Lubuska*, red. M. Sczaniecki i S. Zajchowska, Poznań 1950, s. 160.

13 *Brandenburgisches Klosterbuch...*, Bd. II, S. 733.

14 G. Chmarzyński, *Sztuka Ziemi Lubuskiej*, [w:] *Ziemia Lubuska*, red. M. Sczaniecki i S. Zajchowska, Poznań 1950, S. 160.

8. Zamek joannitów w Słońsku. fragment detalu architektonicznego, stan 2008

8. Das Johannerschloss in Słońsk, ein Fragment des architektonischen Details, 2008

Maurycyego von Nassau. Architektoniczny projekt zamku badacze przypisują niderlandzkiemu mistrzowi budowlanemu Peterowi Postowi, który działał m.in. w Hadze. Nad wykonaniem czuwał Jean de Bonjour oraz pochodzący z Niderlandów Cornelius Rycckwaert. Wiadomo także, że mistrzowie murarscy również sprowadzeni zostali z Niderlandów. Pierwotnie zewnętrzne ściany budowli nie były otynkowane, a jedynie bielone, natomiast dach był w kolorze niebieskim¹⁵.

Po sekularyzacji baliwatu brandenburskiego w 1810 roku, co wiązało się z szeroko zakrojoną akcją sekularyzacyjną w Prusach, tradycje joannickie przetrwały w nieco zmienionej formie. W połowie XIX wieku powstało stowarzyszenie nawiązujące do struktury i organizacji świeckiego bractwa joannitów. Budowlę zamkową przekazano w zarząd tego stowarzyszenia, co poskutkowało licznymi remontami i gruntownym odnowieniem wnętrza¹⁶.

Po II wojnie światowej rezydencja joannitów stanowiła siedzibę różnych instytucji państwowych. Niestety w 1975 roku ten znakomity przykład barokowej architektury rezydencjonalnej dotkliwie ucierpiał w wyniku pożaru¹⁷. Obecnie zachowały się jedynie spękane mury szczytowe

überwacht. Es ist bekannt, dass auch die Maurermeister aus den Niederlanden waren. Ursprünglich waren die Innenwände des Schlosses nicht verputzt sondern nur weiß gestrichen; das Dach war blau¹⁵.

Nach der großen Säkularisierungsaktion in Preußen, die die Ballei Brandenburg im Jahre 1810 mit umfasste, blieb die Tradition der Johanniter in etwas geänderter Form erhalten. Um die Mitte des 19. Jahrhunderts entstand ein Verein, der an die Struktur und den organisatorischen Aufbau der weltlichen Bruderschaft der Johanniter anknüpfte.

Das Schloss wurde dem Verein zur Verwaltung übergeben, was viele Restaurierungen und eine gründliche Sanierung der Innenräume zur Folge hatte¹⁶.

Nach dem Zweiten Weltkrieg wurde die Residenz der Johanniter zum Sitz mehrerer staatlicher Institutionen. Leider fiel dieses prächtige Beispiel der barocken Residenzarchitektur 1975 einem Brand zum Opfer¹⁷. Bis heute sind nur noch einige rissige Mauer erhalten geblieben, das Innere und die Decken sind vollkommen abgebrannt. Vom ehemaligen Glanz des Schlosses zeugt heute nur noch eine bescheidene Spur von zum Teil erhalten gebliebenen sparsamen architektonischen Details. Unter den Fenstern des Mittelteils sind Festonen (Abb. 8) zu sehen, die auf eine interessante Weise in das Bauwerk integriert wurden. Zusammen mit den hohen Fensteröffnungen bildeten sie einen deutlichen Akzent in der Baukomposition und hoben die Hauptachse des kompakten, harmonisch geplanten Gebäudes hervor. Trotz der Zerstörung sind immer noch deutliche Spuren niederländischer Architektur der Barockzeit sichtbar. Das ist einzigartig sowohl für das historische Territorium der Neumark als auch für diesen Teil Europas.

15 H. E. Kubach, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Oststernbergs...*, s. 202.

16 Tamże, s. 203.

17 *Zabytki północnej części województwa lubuskiego, Gorzów Wlkp.* – Zielona Góra 2004, s. 210.

15 H. E. Kubach, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Oststernbergs...*, S. 202.

16 Ebenda, S. 203

17 *Zabytki północnej części województwa lubuskiego, Gorzów Wlkp.* – Zielona Góra 2004, S. 210.

joannickiego zamku, wewnątrz wraz ze stropami jest całkowicie wypalone. Skromnymi śladami jego świetności jest po części zachowany oszczędny detal architektoniczny. Pod oknami części środkowej dostrzec można ciekawie zakomponowane festony (il. 8), które wraz z wysokimi otworami okiennymi stanowiły wyraźny akcent kompozycyjny podkreślający główną oś zwartej, harmonijnie rozplanowanej bryły. Po dzień dzisiejszy – pomimo zniszczeń – zaobserwować można wyraźne wpływy architektury niderlandzkiej doby baroku, co stanowi swoisty ewenement nie tylko na obszarze historycznej Nowej Marchii, ale również tej części Europy.

Innym lokalnym przykładem architektury rezydencjonalnej, który już od wieków średnich związany był z joannitami, jest zamek w Łagowie. Malowniczo wzniesiony na sztucznie usypanym zamkowym wzgórzu usytuowanym na przesmyku dwóch jezior, stanowi charakterystyczny element tamtejszego krajobrazu kulturowego. Całe założenie zamkowe wraz z zachowanym średniowiecznym rozplanowaniem osady, z budowlami bramnymi (Bramą Polską i Marchijską) oraz z fragmentami murów obronnych stanowi zespół architektoniczno-urbanistyczny o dużej wartości historycznej.

Historia znacznej części Nowej Marchii, w tym w szczególności Słońska w nierozzerwalny i trwały sposób spłótła się z dziejami zakonu joannitów. To właśnie joannici od wieków średnich w wyraźny sposób kształtowali krajobraz kulturowy obszaru, którym zarządzali. Fundowali nowe świątynie i ich wyposażenie, wznosili kolejne siedziby. W dobie reformacji zdolali dokonać daleko idących reform wewnętrznych, tak by zachować swój stan posiadania i wpisać się w struktury ewangelickiego państwa terytorialnego. Aby dogłębnie zrozumieć historię tego obszaru, należy najpierw zapoznać się z dziejami zakonu, który jako jedyny w Nowej Marchii uzyskał tak ważną pozycję gospodarczo-społeczną. Trwałymi śladami świadczącymi o ważnej roli, jaką odgrywali joannici w Nowej Marchii, pozostają ich fundacje artystyczne, w tym przede wszystkim rezydencja w Słońsku.

Das Schloss in Łagów, das schon seit dem Mittelalter mit den Johannitern verbunden war, ist ein weiteres Beispiel für die Residenzarchitektur. Das malerische Bauwerk, das auf einem von Menschenhand aufgeschütteten Hügel auf einem Engpass zwischen zwei Seen steht, ist ein charakteristisches Element der Kulturlandschaft der Gegend. Der ganze Schlosskomplex zusammen mit den erhalten gebliebenen Spuren einer mittelalterlichen Ansiedlung, mit den Toren (das Polnische und das Märkische Tor) und den Schutzmauer teilen bildet einen architektonischen und städtebaulichen Komplex von hohem historischen Wert.

Die Geschichte von einem großen Teil der Neumark, insbesondere von Słońsk, ist unzertrennlich und fest mit der Geschichte des Johanniterordens verbunden. Die Johanniter waren diejenigen, die seit dem Mittelalter die Kulturlandschaft der Gegend, die sie verwalteten, stark geprägt haben. Sie stifteten neue Kirchen und ihre Ausstattung, sie bauten neue Residenzen. In der Zeit der Reformation schafften sie es, weit reichende innere Reformen durchzuführen und somit ihren Besitz zu behalten und sich an die Struktur des evangelischen Territorialstaates anzupassen. Um die Geschichte der Region gründlich zu verstehen, muss man sich zuerst mit der Geschichte des Ordens bekannt machen, der als der einzige in der Neumark einen derart wichtigen wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Rang gewann. Die Residenz in Słońsk sowie andere Stiftungen der Johanniter sind bestehende Beweise dafür, wie wichtige Rolle der Orden in der Neumark spielte.

Übersetzung von Katarzyna Ślisz